

I.YUSUPOV SHÍĠARMALARÍNDÁ TARTÍM JALĠAWÍNÍN ĠÁP ARQALÍ BILDIRILIWI

G.Dosjanova

f.i.k., doc. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

B.Abdirashidova

Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı

ANNOTACIYA

Maqala shayır Ibrayım Yusupov shıĠarmalarında qollanılĠan tartım jalĠawınıń Ġáp arqalı bildiriliwi analizlengen hám maqala lingvistikalıq ilmiy-teoriyalıq pikirlerge súyenip jazıldı.

Gilt sózler: til, Ġáp, predikativ, bet, máhál, tartım qosımtası, tartımlıq máni.

В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. ЮСУПОВА ВЫРАЖЕНИЕ ПРИТЯЖАТЕЛЬНОГО СОЮЗА С ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется выражение притяжательного наречия, используемого в произведениях поэта И. Юсупова с предложениями, и статья написана на основе лингвистических научно-теоретических идей.

Ключевые слова: язык, предложение, предикатив, лицо, время, притяжательный падеж, притяжательное значение.

IN THE WORKS OF I. YUSUPOV, THE EXPRESSION OF A POSSESSIVE UNION WITH SENTENCES

Annotation: *The article analyzes the expression of the possessive adverb used in the works of the poet I. Yusupov with sentences, and the article is written on the basis of linguistic scientific and theoretical ideas.*

Key words: *language, sentence, predicative, person, tense, possessive case, possessive meaning.*

Til – adamlar arasında óz ara pikir alısıwdıń eń áhmiyetli quralı. Adamlardıń pikir alısıwı tek gápler arqalı ǵana ámelge asadı. Sonlıqtan sintaksistiń tiykarǵı birligi gáp bolıp esaplanadı. Gáp pikirdi adamlardıń sezimin basqalarǵa jetkeriwde xızmet qılatuǵın tiykarǵı birlik. Sonday-aq, gáp arqalı tınlawshı basqanıń pikirın túsiniq qabıl etedi. Bul gáptiń adamlar arasındaǵı kommunikativlik xızmeti bolıp esaplanadı.

Tartım jalǵawları predmettiń qaysı betke tiyisli ekenligin hám onıń qaysı sanda turǵanlıǵın bildiredi. Tartım kategoriyasına tiyisli affiksler barlıq waqıtta predmettiń bir betke tiyisiligin bildire bermeydi. Sonday – aq ol barlıq waqıtta atlıqlarǵa jalǵana bermeydi, al kelbetlik, ráwısh, sanlıq, almasıq, eliklewish hám feyil sózlerge de jalǵanadı hám olardı substantivlestiredi. Mısalı: 1.Sulıwınan jılıwı (naqıl) – kelbetlikten. 2. Hár qaysımız bir quwısqa tıǵıldıq (I.Yusupov) – almasıqtan. 3. Jalǵız sıyırdı qarasına soyar edim, jetisine, qırqına, jılına qáytemen (K. Sultanov)-sanlıqtan. 4. Túni menen qırǵawıllar shaqırdı (I.Yusupov)- ráwishten. 5.Sonday shayıрман degeniń jalǵanday, Kóp eken xalqıma bermegim derseń (I.Yusupov)- feyilden. 6. Aradan kóp waqıt ótpey –aq ip –iri tamshılardıń torsıl-dısı esitildi (W.Xojaniyazov)- eliklewishten t.b.

Kórip ótkenimizdey, tartımlıq máni bildiriwshi affiksler sózlerge jalǵanıq kelip, hár qıylı sóz shaqaplarınan bolǵan. Bunnan basqa da tartım affiksleriniń járdeminde basqa sóz shaqapları bir –biri menen dizbeklesip sóz dizbeklerin, jay gáplerdi payda etedi.

Qaraqalpaq tilinde tartım affiksleri jalǵanıq’ izafetlik baylanıstaǵı sóz dizbeklerin payda etedi. Bunday jaǵdayda eki komponentli sózlerdiń birinshi sınıarı iyelik sepliginde, al ekinshi sınıarı tartım affiksin qabıllaydı. Bunday sóz dizbeklerin shayır I.Yusupovtıń shıǵarmalarınan da júdá kóp ushıratıwǵa boladı.

Gáp – semantikalıq, intonaciyalıq pútinlikke iye bolǵan, tamamlanǵan bir pútin oydı bildiretuǵın sintaksislik birlik bolıp esaplanadı.

Gáptiń tiykarǵı belgisi predikativlik. Predikativlik gáptiń grammatikalıq mánisi. Gáp ózine ılayıq grammatikalıq qurlısına hám gáplik intonaciyaǵa iye boladı. Predikativlik – pikirdi bayanlaw, usı belgisi menen sózden sóz dizbeginen ajıraladı.

Predikativlik bet, máhál, modallıq, tastıyqlaw hám biykarlaw mánileri hám bul mánilerdi bildiriwshi qurallar jıyındısı arqalı belgili boladı. Hár bir gáp ózinshe qanday da bir tıyanaqlı pikirdi bildiredi. Ol tiykarınan úsh nársese baylanıslı.

1. Modallıq mánisine yaǵnıy belgili bir xabardı, sorawdı, buyırıq ótinishti úndew shaqırıqtı bildiredi.

2. Hár bir gáptiń mazmunı belgili bir waqıtta baylanıslı boladı.

3. Gáptiń mazmunı belgili bir betke: sóylewshige tınlawshıǵa basqaǵa baylanıslı boladı.

Mine usı úsh nársese qosılıp gápti payda etedi.

Tamamlanǵan oy – pikirdi bildiretuǵın hám kommunikativlik baylanısqa iye, ózine tiyisli intonaciya menen ayılatuǵın predikativlik qatnastaǵı sintaksislik birlik gáp dep ataladı. Tartım affiksleriniń mánisin beriw ushın belgili bir qurılımdaǵı gáplerdiń ulıwma mazmunınıń tiyislilik mánisine iye bolıwı túsiniledi. Olar, tiykarınan, -niki /-niki, -diki / -diki , -tiki / -tiki affiksli abstrakt formaları óziniń tartımlanatuǵın sóz menen birge qollanǵanda sol sóz benen predikativlik qatnasta turıp, onıń kimgе yamasa nege tiyisli ekenligin bildirip keledi. Mısalı: **Ózimdiki** dese ógiz ǵurlı kúshim bar, **kisniki** degende qırıq báhene isim bar (Naqıl.)

Súylinler kóp bul óńirde,

Atıń úrker dúrlegende,

«Qırǵawıldın hár párinde

Ázireyliniń bir **túgi bar**»

Dep durıs aytar ǵarrılar («Tuwǵan jer»).

Qosıqta **túk+i** sózindegi túbir sózden keyin dawıslıdan baslanǵan 3-bet tartım qosımtasınıń nátiyjesinde **k** sesi **g** sesine ózgergen hám **bar** predikatı menen dizbeklesip gáp payda etken.

Qaraqalpaq tilinde «ulıwma barlıqtı yamasa joqlıq mánisin ańlatıp, gápte anıqlawıshlıq hám predikativlik xızmette qollanılatuǵın¹ «bar» hám «joq» sózleri de anıqlawıshlıq sóz dizbekleri quramında kelip tartım mánisin ańlatadı [2.109]. Mısalı:

Dala jansız dese, hárgiz inanba,

Janı bar, biraq ol miyrimsiz gereń («Dala ármanları»)

Tartımlıq mániniń gáp arqalı bildiriliwi degende belgili bir qurılıstaǵı gáplerdiń ulıwma mazmunınıń tiyislilik mánisine iye bolıwı tu'siniledi. I.Yusupov shıǵarmalarında tartımlılıq máni gáp arqalı bar, joq sózleriniń dizbeklesip keliwinen dúzilgen túrlerin kóriwimizge boladı. Mısalı:

Sabır–taqatı joq, shurt minez bolǵan ,

Kimler óz elinen shıǵıp baratır ,

Kimler Sariqamıs dey me qaylardan

Balıq izlep azap shegip baratır.

Ol úsh jinayatshı aramızda bar :

Biri –biypárwalıq meduzaları. («Aral elegiyaları»).

Atlıq sózler tartımlanıp bar, joq predikatlardı menen dizbeklesip gáp dúzgen.

Mısalı:

*Onıń baǵ-háremi, keń **háwlisi joq,***

Sıbawshı ma yaki sipsekesh pe eken?

*Dúnya quwtıw menene onıń **isi joq,***

Aylıǵı ushlaspas aylıǵı menen

(«Bir baxıtlı adam baratır...»)

Bul qatarlardagı háwli+si, is+i atlıqları «joq» predikadı menen dizbeklesip kelgen. Sonday-aq ”Komnata № 501” qosıǵında da ”bar” sózi jay+ı sózi menen dizbeklesip gáp payda etken.

*MGU diń jataqxanasında,
Lap bolmaydı mıń jayı bar dese,
Jasırmayman, biraq ta onda ,
Bes júz birinshi jay ózgeshe.*

(«Komnata № 501»)

Abstrakt tartımdı bildiriwshi –niki/-niki affiksli sózlerdiń hám «bar», «joq» sózleriniń qatnasıwında dúzilip tartımlıq máni bildiretuǵın gápler shayır dóretpelerinde keń qollanılgan.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

- 1. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы (Сөз жасалыў ҳәм морфология). Нөкис, «Билим», 1994.*
- 2. Патуллаева Г.С. Қарақалпақ тилинде тартым мәнисиниң билдирилиў усыллары. Ташкент, 2005.*
- 3. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1992.*